

нобілітету у Гетьманщині. На 1763 р. у Війську Запорозькому було 221 (з них 139 служили) бунчукових, 329 (239) військових, 722 (548) значкових товаришів. Загалом неурядова старшина нараховувала 1275 чоловік, із них служили 1006 (79%)¹. Бунчукових товаришів на 1763 р. було 139 та 39 абшпитованих. Цікаво, що третина бунчукових товаришів зосереджувалася у Стародубському (41), а також значна кількість у Чернігівському (33) та Ніжинському (21) полках². Це свідчить, що північні полки, де були давні шляхетські традиції, мали й найбільшу кількість представників найвищого рангу Значного військового товариства.

Отже, дане дослідження ставить нові проблеми в історіографії раннього нового часу, які необхідно вирішувати. На нашу думку, подальші історичні дослідження мають проходити у межах не тільки політичної історії, але й соціальної, інтелектуальної, економічної.

*Юрій Кудінов**

ІСТОРИКИ США І КАНАДИ ПРО МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Рецензовані праці віддзеркалюють еволюційність поглядів американських істориків на діяльність Богдана Хмельницького – будівничого Української козацької держави (Військо Запорозьке). У 2010 р. лунає 415-та річниця від народження українського гетьмана. Дані книги, написані через дві декади одна від одної у 1941, 1963 і 1982 рр. Вони проникнуті ідеєю української окремішності, намагаючись як можна об'єктивніше зобразити реальний хід історичного процесу не лише в українському, але й у східноєвропейському контексті середини XVII ст.

[ОГЛЯД] VERNADSKY G. BOHDAN, HETMAN OF UKRAINE. – NEW HAVEN: YALE UNIVERSITY PRESS; LONDON–HUMPHREY MILFORD: OXFORD UNIVERSITY PRESS. – 1941. – VII+150 p.: (PUBLISHED FOR THE UKRAINIAN NATIONAL ASSOCIATION).

Відомо дві рецензії на першу працю (1941 р.) – Джона Куртіса (John Curtiss) (1943 р.) і Філіпа Мозлі (P.E. Mosely // *The Slavonic and East European Review*. – 1943. – Vol. 21–22. – р. 269). Д. Куртіс апелював до прихильності Д. Вернадського своєму герою тим, що Б. Хмельницький не був людиною передбачення: виступ проти Речі

¹ *Кривошея В. В.* Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 326.

² Там само. – С. 341.

* *Кудінов Юрій* – аспірант відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.
Науковий керівник – доктор історичних наук Т.В. Чухліб.

Посполитої ґрунтувався на власних мотивах, а об'єднання з московським царем не результатом виваженого планування, а відсутність підтримки. Рецензент схвально оцінив тезу автора, що гетьман припинив колонізацію України, а його альянс з Москвою був логічним курсом в майбутньому¹.

Певні відомості про усі три рецензовані праці знаходимо через 60 років у перекладеній статті Франка Сисина (Frank Sysyn) (2003 р.). Хоча це не є рецензія, однак історик дав характеристику кожній із рецензованих праць, оскільки вони усі торкаються подій 1654 р.

Д. Вернадський Ф. Сисин визначив на вершині свого українофільства, що могло пояснюватися реакцією на українізацію 1920-х років і постанови українського питання під час Другої світової війни². Однак висловив деяку химерність у думках Д. Вернадського, що позитивом російсько-українських взаємин була експансія на південь та єднання української нації. Тобто, ним виправдовувалося зруйнування Запорозької Січі, поділи Польщі і анексія СРСР західноукраїнських земель³.

Книга Д. Вернадського складається з 12-ти розділів, 2-ох додатків англійською («жалобна промова Самійла Зорки» і «забезпечення царського протекторату над Україною»), бібліографії (13 позицій), покажчика, ілюстрацій, заміток про звучання власних імен. У тексті відсутні посилання на використану літературу, наявні примітки до певних термінів. Помічаємо у нього зв'язок козацької ери з києво-руськими часами, адже князя Святослава (964-972 рр.) названо предтечею козицьких лідерів (с. 1–2). Початок Української революції інтерпретує передачею Б. Хмельницькому козацьких клейнодів 18-19 квітня 1648 р. (с. 38–39).

Д. Вернадського висвітлив демократичність Української держави, адже до гетьмана зверталися «батько Богдан» (с. 45) або «Богдан не був королем, не князем України, а старшим демократичного Козацького війська» (с. 50–51). Називає Б. Хмельницького геніальним і бадьорим, але з іншого боку пише, що «спілкувався з рядовими козаками, щоб приховати підозри своїх симпатій старшині» (с. 62). Високо оцінюючи гетьмана, автор не оминув його негативні риси. Наприклад, інцидент з п'яним гетьманом, який відповідав стурбованому молдавському господарю, позбавленого влади, що «горілка – найкращі ліки від хвилювань» (с. 96).

Історик вдався до порівняння України з Московією, Османською імперією, Польщею і зробив узагальнення, що вона була вільною країною, але породжена війною, навіть демократичнішою за Польщу, бо в останній свободу мала тільки шляхта (с. 74).

Протатарська політика Б. Хмельницького, за ремаркою Д. Вернадського, використовувалася ним не тільки, щоб отримати сильних вояків, але й задля психо-

¹ Curtiss J. S. (Hyde Park, New York) [Review] A History of Ukraine by Michael Hrushevsky, O.J. Frederiksen; Bohdan, Hetman of Ukraine by George Vernadsky // The American Historical Review. – 1943. – Jan. – Vol. 48. – no. 2. – P. 317.

² Сисин Ф. Англомовна історіографія Переяславської угоди у XX сторіччі // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження): Зб. наук. пр. –К.: Смолоскип, 2003. – С. 683.

³ Там само. – С. 685.

логічного ефекту, який викликав страх у поляків (с. 67). Рішення Б. Хмельницького йти походом на Молдавію пояснює його сподіваннями створити Дунайську федерацію (Україна, Молдавія, Валахія, Трансільванія) (с. 81).

Відмова В. Бутурліна у церкві присягати від імені царя Переяславську угоду (1654 р.) було знаковим зіткнення між двома політичними концепціями: московське самодержавство і польський конституціоналізм, у чиїх традиціях козацькі лідери були освічені. Даний конфлікт мав ключову важливість у визначенні законності майбутньої царської протекції над Україною. Чи автономія гарантуватиметься конституційно, чи на розсуд царя? (с. 104). Тобто, в праці наголошується на відмінностях росіян і українців, особливо у політичній культурі (с. 115). На думку історика, Б. Хмельницький вважав себе першочергово лідером козацтва, також керманічем української нації і відповідальним за її долю. Визволяючи Україну від Польщі, він не ставив собі мету перетворити Україну в московську провінцію (с. 110).

За здогадами Д. Вернадського, раптове знесення гетьмана у квітні 1657 р. могло бути причиною його отруєння польськими агентами, але як він вважає це не підтверджено (с. 111).

Варто підкреслити, як і відзначив Ф. Сисин на тезу Д. Вернадського, що «революція відбулася й без Б. Хмельницького, але під його вмілим керівництвом, різні елементи руху – політичні, соціальні, національні і релігійні з'єдналися разом, щоб створити чи відновити українську націю»¹ (с. 121).

Відчувається емпатія автора дослідження, коли він оповідає про український побут, наче він усе це бачив: глиняні хати, місцевих жителів, давній Переяслав, або весільні звичаї під час приїзду Тимофія до Розанди (с. 61; 91–92). Серед неточностей у праці викликає здивування, що м. Хотин знаходиться на Поділлі (с. 19).

O'BRIEN C. BICKFORD MUSCOVY AND THE UKRAINE: FROM THE PEREIASLAVL AGREEMENT TO THE TRUCE OF ANDRUSOVO, 1654–1667. – BERKELEY AND LOS ANGELES: UNIVERSITY OF CALIFORNIA PRESS, 1963. – VII+138 pp.

Існують три рецензії на монографію О'Браєна: Артура Адамса (Arthur Adams) (Мічиганський державний університет), Джеймса Біллінгтона (James Billington) (Принстонський університет) і Хорста Яблоновського (Horst Jablonowsky) (Боннський університет). Майже усі рецензенти наголосили на цитаті О'Браєна, що «очевидно неможливо дати оцінку українському питанню без накликання на себе критики і навіть ворожості, тих для кого це є життєвою/реалістичною і болючою проблемою» (с. v). На думку А. Адамса, відмітивши це він поринув у центр трьох контроверсійних російсько-українських взаємин: природа «унії» 1654 р.; причина «Руїни» з 1657 р.; значення для Східної Європи Андрусівської угоди. Книга для тих, хто бачить питання України «життєвою і болючою»

¹ Сисин Ф. Англомовна історіографія Переяславської угоди у ХХ сторіччі // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження): Зб. наук. пр. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 684.

є неприйнятною, а для західних науковців, які прагнуть залишити позаду «перекручення російського і українського екстремізму й історичні праці істориків СРСР має цінний внесок». Відзначив, що О'Браєн притримується концепції військового альянсу Переяславського договору, адже цитує українських і польських істориків, які стоять на цих позиціях¹.

Історик Д. Біллінгтон наголосив, що О'Браєн виправив невідповідність «возз'єднання Великої і Малої Росії», сфокусувавши свою увагу на Україні, як важливій політичній і військовій спільноті з власними правами. Спроба автора віднести українські події до східноєвропейської політики того часу є сильно стриманим його ігноруванням широкого масиву важливих опублікованих матеріалів: дипломатичних студій Хауманта, Вейнстейна, Б. Поршнева та напрацювань у сучасній радянській періодиці; праці Є. Шмурла, А. Чижевського, А. Флоровського, пов'язані з східноєвропейськими відносинами у цей період; звітів сучасників-іноземців, шведів, більшість з яких відображено в українській розвідці Кордат;² праць про Росію епохи Олексія Михайловича (В. Ейнгорна і К. Харламповича, що глибоко розкривають московсько-українські духовні та ідеологічні відносини, проігноровані у цій праці³.

У рецензії Х. Яблоновського підкреслено «нейтральність» в оцінках автора між Московською державою та Військом Запорозьким. Помітив занадто близькість в інтерпретаціях до поглядів С. Соловйова, і мало уваги відведено М. Грушевському. Рецензент відзначив, що автор помістив Переяславську угоду і її результати в загальний східноєвропейський контекст⁴. На його думку, він не звернув уваги на праці попередньої декади 1950-х, наприклад З. Вуйцика (Варшава, 1959 р.), який до нього вже зробив висновки про Андрусівський договір, який змінив вплив у Східній Європі від Речі Посполитої до Московської держави⁵. Однак в бібліографії праця З. Вуйцика вказана на с. 137.

У статті про Переяславську раду (2003 р.) Ф. Сисин цитував працю О'Браєна щодо рецепції світової громадськості на події святкувань 300-річчя угоди⁶. Зауважив, що О'Браєн не так схвально оцінив діяльність Б. Хмельницького з Москов-

¹ Adams A.E. (Michigan State University) [Review] Muscovy and the Ukraine by C. Bickford O'Brien // *Russian Review*. – 1963. – Oct. – Vol. 22. – no. 4. – P. 430–431.

² Billington J.H. (Princeton University) [Review] Muscovy and the Ukraine: From the Pereiaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667 by C. Bickford O'Brien // *The American Historical Review*. – 1964. – Apr. – Vol. 69. – no. 3. – P. 738.

³ Ibidem. – P. 739.

⁴ Jablonowsky H. (University of Bonn) [Review] Muscovy and the Ukraine: From the Pereiaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667. by C. Bickford O'Brien; Mazepa im Lichte der zeitgenossischen deutschen Quellen. by Theodor Mackiw // *Slavic Review*. – 1964. – Dec. – Vol. 23. – no. 4. – P. 745.

⁵ Ibidem. – P. 746.

⁶ Сисин Ф. Англомовна історіографія Переяславської угоди у ХХ сторіччі // *Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження): Зб. наук. пр. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 690.*

ською державою як Д. Вернадський, проте як людину вірну інтересам України¹.

О'Браєн у цій праці заглиблюється не у деталізацію Переяславського договору, а на московсько-українські відносини, що слідували за договором, особливо протягом декади 1657–1667 рр. – період від смерті Б. Хмельницького до Андрусівської угоди. Він висловив формулювання, що Руїна почалася від смерті великого гетьмана. Книга складається з передмови, вступу, семи розділів, глосарію і бібліографії (9 документальних матеріалів; 42 праці; 13 статей) (с. vii).

Зі вступу стає зрозуміло, що історик займає проукраїнські позиції, засуджуючи факт святкування 300-річчя Переяславської ради 1654 р. Він визначив публікації засуджень святкувань Переяславської ради в газетах «The New York Times» 20 III 1953, британській «The Economics» (23. 01. 1954), італійській «Il Giornale d'Italia», заява Конгресу США грудень 1954 р., протести українських емігрантів Канади, США, Південної Америки, Австралії і Європи. О'Браєн вважав, що святкування 300-річчя Переяславського договору сфокусували увагу на історичних перекинуттях, що були актуальні до його часу (с. 1–2).

Науковець вживає «Muscovite-Ukrainian» взаємини, що перекладаються, як він сам пояснив, не московська (у значенні міста), а у позначенні царства, а його мешканці – московити (с. 10).

Історик уточнив сутність терміну «гетьман», як титулу, його першим почав використовувати офіційно Б. Хмельницький, як верховний козацький командуючий (с. 8).

У розділі «Початок унії» О'Браєн трактує різні форми інтерпретацій угоди 1654 р.: українську і московську. З точки зору Москви – Україна або Мала Росія перетворювалася, за її ж проханням, в інтегральну частину Росії. З позицій Чигирини – військовий союз проти Польщі, що зможе посилити Україну, якщо будуть бажання тоді завершити політичну унію з Московією (с. 28).

Науковець виокремив доповідь Богдана Галайчука у комітеті НТШ у Мюнхені (лютий 1949 р.) «The Treaty of Pereiaslavl in the Light of International Law // НТШ Proceedings (1951) I: 102». Тобто, історик використовує «Pereiaslavl», а не «Pereiaslav» від Б. Галайчука у назві власної праці (с. 29–31).

Так само як Вернадський припускає факт отруєння гетьмана польськими агентами, оскільки він у квітні 1657 р. раптово захворів і були чутки, однак посилається на М. Костомарова (с. 42). Ідеї незалежної України закладаються навколо імені Б. Хмельницького, який вберіг Україну від наступної колонізації, але підготував шлях до русифікації. Що важливо протягом його життя унія з Московією була збережена, і цей факт посилив московську владу в Україні (с. 43–44).

При використанні терміну «Січ» автор використовує російський приклад у транслітерації «Сеч», «Vygovskii» замість «Vyhovskii», також – «Серко», а не Сірко (с. 49; 59).

Стає зрозуміло, що події після листопада 1659 р. О'Браєн називає «громадянська війна» (с. 86).

¹ Там само. – С. 693.

Дослідник зазначив Андрусівську угоду в англійському перекладі з «Полное Собрание законов Российской империи с 1649 года. Серия 1. Спб., 1830. 44 тома, т. 1, 656–68», і уточнив, що він був укладений на 31 зустрічі. Автор самостійно згрупував 24 логічних пункти договору, які за його уточненням не відображають оригінал тексту (с. 115–116).

У підсумках О'Браєн пояснив невдачі боротьби за незалежність України, головні з них: несумісність інтересів старшини, черні, духовенства, міщан. Хоча гетьман створив умови для єдності (але раніше вказувалося автором, що навпаки не хотів вирішувати, чи не мав на це часу. – Ю. К.); важке геополітичне становище; рання смерть Б. Хмельницького (с. 127); московська політика влаштовувати суспільні суперечності в Україні (с. 128–129). Збільшення кількості московських воевод означало пришвидшення інтеграції України до Москви (с. 129); чужинці (польські і московські), приїжджаючи в Україну розуміли, що нікому не можна довіряти, оскільки козацька лояльність перебувала між Росією, Польщею та Османською імперією (с. 130); якщо існували амбіції стосовно московсько-українського союзу, вони датуються від часу великого Богдана, він і його радники мають розділити відповідальність за них (с. 131).

BASARAB J. PEREIASLAV 1654: A HISTORIOGRAPHICAL STUDY. – EDMONTON: CANADIAN INSTITUTE OF UKRAINIAN STUDIES, 1982. – XXVIII+322 pp.

Дана книга знайшла оцінку у двох рецензіях – Александра Сидоренка (Alexander Sydorenko) (Університет Арканзас, США) і Франка Сисина (Frank Sysyn) (КІУС, Канада).

А. Сидоренко назвав працю компетентним і доречним дослідженням центральної проблеми російсько-української історіографії. Договір створив юридичні і психологічні основи для російських заяв на Україну, царський міф «єдиної і неділимої Росії»; абсурдність концепції «Тез 1954» про «возз'єднання». Хоча ця студія надає підтримку, як можна вважати «українській» версії, дане дослідження не можна звинувачувати в науковій упередженості. Воно критикує радянську історіографію, яка вважала не як було насправді, а як має розвиватися історичний процес¹.

Оцінюючи книгу Д. Басараба, Ф. Сисин звернув увагу, що у ній можемо мало знайти власних інтерпретацій автора, зате велику кількість проаналізованих істориків, які досліджували дане питання. Рецензент назвав це значним внеском в східноєвропейську інтелектуальну історію².

На жаль, Д. Басараб, як продовжив вчений, дав надто мало інформації про природу церковного писання. Він не згадує, що церковники писали з опозиційної

¹ Sydorenko A. (Arkansas State University) [Review] Pereiaslav 1654: A Historiographical Study by John Basarab // The American Historical Review. – 1984. – Jun. – Vol. 89. – no. 3. – P. 808.

² Sysyn F.E. Recent Western Works on the Ukrainian Cossacks (Review Article) // The Slavonic and East European Review (London). – 1986. – January. – Vol. 64. – no. 1. – P. 110.

точки зору¹. На думку Ф. Сисина, історик звернув увагу на багатьох істориків, але навіть на таких, що мало приділяли уваги саме подіям 1654 р. в Переяславі – С. Томашівський, Л. Кубала. Він зауважує, що автор не згадав С. Соловйова, С. Ключевського, представника російської емігрантської науки (М. Андреев). Українських істориків П. Куліша, Ф. Шевченка і праць чергової річниці у 1979 р.; польському – З. Вуйцику². Сисин охарактеризував працю за структурою, і те, що автор не лише тлумачив погляди на Переяславську угоду істориками, але й на значення Хмельниччини в цілому³.

Монографія канадського історика Д. Басараба складається з вступної статті Івана Лисяка-Рудницького, передмови, шести розділів, додатків, покажчика, бібліографії (документальні і ранні джерела – 35; монографії, дослідження і статті – 251). Вступна стаття є синтезом міркувань «що є історією, а що міфом» про Переяславську угоду та аналітичною оцінкою праці. Наприклад, «Історіографічні студії слугують внеском в інтелектуальну історію, адже показують еволюцію історичної думки та соціальних ідеологій» (с. xi–xii). На його переконання де-факто держава Б. Хмельницького була незалежною, а за сутністю автономією (с. xiii). Відзначив, що Переяславський міф використовувався як українцями у відстоювання своєї окремішності і прав у Російській імперії, так і росіянами – імперською, а згодом радянською владою як легітимність приєднання українських земель (с. xvi–xviii). Завершив, що тільки «майбутнє розкаже чи будуть успішні, чи зникнуть хитрі спроби маніпулювати історичною свідомістю українського народу» (с. xxii–xxiii).

У передмові Д. Басараб трактує протяжність української революції 1648–1654 р., тобто завершується Переяславським договором (с. xxv) У першому розділі «Історичний огляд» вміщена коротка історія історичного процесу від 1596 р. до ліквідації автономії в Лівобережній Україні у 1786 р. Посилаючись на вище рецензовану працю О'Браєна, автор знаходить що Переяславська та Андрусівська (1667 р.) угоди знаменували провал східної політики Польщі (с. 16–17).

У другому розділі «Сумнівність документів і юридичні дефініції» Д. Басараб звернув увагу як і у вступі, лише декілька документів залишилося під час укладання Переяславської угоди: звіти Василя Бутурліна, початкові описи. Відсутність українських джерел ускладнює подальшу роботу істориків (с. 25). Дискусії стосовно відмінностей між Переяславським договором редакції 1654 р. і 1659 р. (с. 25). Наголосив на юридичних аспектах договору, а саме: автономія України, приєднання і персональна унія (А.Н. Філіп-пов, В. Сергеевич), реальна унія (М. Дьяконов), васалітет (М. Коркунов), альянс і протекторат (О. Оглоблин), неприродна персональна унія (Р. Лашенко), альянс і васалітет (Л. Окиншевич).

¹ Ibidem. – Р. 112.

² Ibidem. – Р. 114.

³ Сисин Ф. Англомовна історіографія Переяславської угоди у ХХ сторіччі // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження): Зб. наук. пр. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 695.

Третій розділ «Козацькі хроніки і ранні історики» Д. Басараб охарактеризував праці 17–19 ст. «Синопис», літописи Самовидця, Грабянки, Величка, «Історія Русів», праці О. Рігельмана, Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича. У їх творах автор висловив ідеї інтерпретації подій середини 17 ст. з позицій героїчного вчинку українського народу, ідеалізація Хмельницької ери (козацькі літописи), захист локальних інтересів, існування українців як окремого політичного утворення від київських часів, щоб усунути російські заяви на Київську Русь («Історія Русів») (с. 81).

У четвертому розділі «Вибрані модерні історики» акцентовано увагу на різних поясненнях Хмельниччини під навіювання епох просвітництва і романтизму (с. 96).

Пояснив контрверсійні позиції М. Грушевського і В. Липинського на події 1648–1654 рр. У Липинського вона продукувалася волею аристократії, а в Грушевського волею широких верств населення (с. 97). А першим хто в англomовному світі інтегрував історію України у історію Східної Європи був, на його думку, Д. Вернадський (с. 98). Ф. Сисин називав це невиправданим, адже він не згадує його російської ідентичності та українське походження – це означає розсіяти читачеві суттєве значення для розуміння його праці¹.

Д. Басараб, окрім того, визначив інший висновок, що Д. Вернадський, був першим англomовним істориком, який об'єднав історію українців з історією росіян (с. 149).

У п'ятому розділі «Радянський період» викладені позиції М. Покровського, М. Яворського, І.Д. Бойко, А.З. Барабова, М.Е. Подорожного, І. Крип'якевича, опозиційність до Переяславської угоди у М. Брайчевського. Якот автором формування концепції угоди як «меншого зла» був М. Покровський (с. 163). Протягом 1946–1947 рр. офіційна інтерпретація союзу України з Росією 1654 р. змінилася з «меншого зла» до «абсолютного освячення». Це було воз'єднання, результат уніфікації історії двох слов'янських народів, прийняті офіційними «Тезами 1954 р» (с. 176).

У шостому розділі «Відкрите визнання трьохсот років» історик резюмував загальні висновки порушення Переяславської угоди та історіографії. Мабуть, це і є самостійним внеском, за брак якого автора критикував Ф. Сисин. Серед них: суперництво між росіянами та українцями за білоруські землі; російське невдоволення козацько-татарськими та турецькими зв'язками; 1656 р. Віленське перемир'я; погане поводження російських військ в Україні; російська ворожість щодо шведської орієнтації Хмельницького; різні відчуття польської загрози; неспроможність координувати спільні українсько-російські військові операції; українська опозиція до релігійної субординації Москві; суперечливі пояснення змісту та мети деяких статей 1654 р.; і, можливо, більш знакових за все зіткнення між російським централізмом та українськими бажаннями до самоуправління (с. 220–221).

¹ *Sysyn F.E. Recent Western Works on the Ukrainian Cossacks (Review Article) // The Slavonic and East European Review (London). – 1986. – January. – Vol. 64. – no.1. – P. 114.*

У додатках Д. Басараб подав 8 документів, усі перекладені англійською: 1. «Статті петицій Б. Хмельницького» від 14 березня 1654 р. за ст. ст.; 2. царська офіційна грамота Б. Хмельницькому і Війську Запорозькому, передану через послів Самійла Богдановича та Павла Тетері в Москві 27 березня 1654 р. за ст. ст.; 3. статті складені в Москві з посланцями від гетьмана, 27 березня 1654 р.; 4. версія 1659 р. статей 1654 р. договору з гетьманом Б. Хмельницьким; 5. дипломатичний звіт В. Бутурліна; 6. «Маніфест І. Виговського» до іноземних правителів; 7. «Вивід прав України» П. Орлика; 8. «Тези 1954 р.».

У прорецензованих працях можемо віднайти схожі принципові концепції. Українсько-російський договір 1654 р., на спільну думку авторів, був військовим альянсом, і порятунком від полонізації. Угода відкрила Московській державі шлях до трансформації в Російську імперію, адже відбулося послаблення Польсько-Литовської Речі Посполитої. Це стало провалом домагань створення Речі Посполитої трьох народів. Доцільно підкреслити погляди Д. Вернадського, О'Брасна та Д. Басараба на природу Української держави Б. Хмельницького. У Д. Вернадського це – «вільна країна, породжена війною»; в О'Брасна – автономія; у Д. Басараба і І.Л. Рудницького – де-факто незалежна держава, а де-юре автономія.